

el az írást. Az kegyelmek barátságát mi is minden barátsággal meg akarjuk hálálni kegyelmeknek. Isten tartsa meg kegyelmeidet jó egészségben. Datum ex arce nostra Sarospatak 29 decembris anni 1594.²⁵

Kerecsényi Judit ravatalképének „leírása” nem készült el, mert amikor Dobó Ferenc 1602. január 28-án végrendelezik, így utasítja bizalmasait temetésének s feleségével közös síremlékének elkészítésére vonatkozóan: „... temetésemet az sárospataki szentgyházban, az én Istenben kimúlt szerelmes feleségemnek elnyugodt teste mellett, ugyanazon kőből rakott sírban (ha életemben az ő testét máshová nem vitetem); mert valahol feleségöm teste lesz, temetésem nekem is, hagyom, ott legyen... Magam és feleségöm koporsójára való követ (ha magam életomban meg nem csináltathatnám) hagyom Balassy Jánosra, csináltassa meg emlékeztünkre vörös márvány kőből, kinek csinálására, ha Magyarországon mestere nem találkozik, jó, ahol pedig nem találhatnák Bécsből vagy Lengyelországból hozasson mestert, mellyel megcsináltassa, mely koporsó kő mindenestül befoglalja azt a faragott követ, az ki most sírunkon vagyon, ki csak egyenesen legyen és nem szökrényesen, magassága is fél singnyi legyen, melyen semmi kép faragás ne legyen, hanem az melyikünk aránt mely fekszik, az én szerelmes üdvözült feleségemnél, fejünknel avagy lábunknál, az hol szokás az címernek lenni, címerünk az aránt legyen kifaragva, és az címer fölött legyen az epithaphium, az koporsó körül pedig vas rostélyt csináltasson... Melyre ezer forintot hagyok, avagy ha Balassy János interim meghalna, az kik utána az én dispositiom szerint succedálnak, azon kötél alatt iisdem per omnia modis et temporibus tartozzanak megkésztetni... De mind az én magam, mind az én szerelmes feleségömnek, atyánkról, anyánkról való nemzetségünknek és magunk élete viselésének is állapotjáról való böcsületes emlékeztünk írás szerint ki legyen faragatva azon Balassy Jánostól, avagy több haeresimtól, kik utána az megirt rend szerint succedálnak az megmondott kötél alatt azon megirt időben. Mely írásnak módját, és rendit, mint legyen, Malikoczy Gabrielt és Vásárhely Tamást, több böcsületes jámbor szolgálóimat, kik deaki tudományban clareálnak, hittem meg rajta, kéröm is őket, hogy ne legyenek nálok elfelejtve. Hagyom annak felette ugyan Balassy Jánosnak, és in casu immaturae ejus mortis, az ki legatariusom utánna succedal, hogy egész életéig tartsa épen, tisztán és böcsületesen koporsónkat, maradékinak is hagyja meg, hogy azok is legyenek hálaadással ennyiből hozzánk, az mint ő cselekeszik.²⁶

A tervezett síremléket Balassi Bálint fia nem készíthette el, mert 1601. december 18-án meghalt. De meghalt belső, bizalmas titkára Malycóczy Gábor is Dobó Ferencel egy esztendőben (1602). A síremléket a pataki vár Dobó Ferencet követő birtokosa, Lorántffy Mihály készítette el 1613 júliusában, halála előtt egy esztendővel. A síremlék teljesen épen maradt meg a sárospataki r. kat. templomban, másfél méterrel az ásatás előtti padlószint alatt, ahonnan az 1964. évi műemléki feltárás alkalmával került elő az északi mellékhajó keletről számított második és harmadik tengelye közt.²⁷

Molnár József

A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez

A XVI. század hatvanas-hetvenes éveire az antitrinitárius polémiákban különös jelentőséget kaptak a biblia eredeti héber szövegére támaszkodó hivatkozások és az exegetikai módszerek. A trinitás és unitás határmezsgyéjén folyó csatározásokban törvényszerű, hogy az álláspontok igazságát a héber szöveg támasztja alá a leghitelesebben. Az antitrinitarizmus legnagyobb ellenfele, Méliusz maga is bizonyosságot tesz könyvei címlapjain arról, hogy „... a Sido nyelvnek igazságából...” és másutt „... sem a Sido textus betűjét sem az értelmet el nem hagytam...”²⁸ Dávid Ferenc a szöveg félreolvasásával vádolja Károli Pétert, és az válaszában hangsúlyozza „... valótlán vád az az imposztorok részéről, hogy mi az Isten igéjét mellőzve az egyházatyákra és régi zsinatokra támaszkodunk. Az igazságot a héber és görög szövegekből kell meríteni...”²⁹ Dávid szerint Károli azzal kérkedik, hogy „... ő jó

²⁵ Történelmi Tár 1901. 115–116. és KAMPIS ANTAL: II. Rákóczi Ferenc arcképéről. Rákóczi Emlékkönyv II. köt. 72–73.

²⁶ RADVÁNSZKY BÉLA: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. 1879. III. köt. 193, 201–202.

²⁷ MOLNÁR VERA: Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1965. 133–134. és Uő.: Beszámoló a sárospataki r. k. templom 1964–65. évi ásatásáról. Műemlékvédelem. 1966. 233.

¹ RMK I. 55., 58.

² RMK III. 612. II. fej.

Sido és Görög, jeles Deák, bennünket pedig a pad alá bújtat, hogy semmit sem tudunk . . .”³ Ez a vád már gyökerénél ragadja meg a kérdést, mert Dávid a héber nyelv sajátos törvényeire támaszkodva védte kritikái elveit, és ezekre hivatkozva támadta ellenlábásait. Citált textusainak értelmezéseiben sűrűn emlegeti, hogy „. . . a Sido nyelvnek szólása szerint . . . és afféle Sido nyelvnek szokása szerént való szólásnak módját . . .”⁴ használta. Dávid felé viszont, a textus filológiai sajátosságainak kiemelése és annak primer tartalmához közelítő ideológiája, éppen a héberen keresztül újabb vádakát érlelt. Méliusz már 1569-ben könyvet szentelt a Servet-Blandrata féle „blasphemiák” és a zsidó József rabbi és társainak exegetikai, ideológiai kapcsolatának.⁵ Utódja, Károli Péter, Heltai szemébe vágja „. . . de ti emberes isteneket és istenes embereteket soha az Írásban nem találhatjátok, hanem ha az Thalmudokat forgatjátok fel . . .”⁶ Károli indoka világos, mert szerinte csak két lehetőség létezett, vagy az Újszövetségen alapuló trinitás, vagy a talmudban kidolgozott unitás, amellyel azonos tartalmú volt számára az iszlám is. Érthető, hogy Dávid hevesen tiltakozik „. . . azt mondja (Károli), hogy a mi Krisztusunkról való vallásunkat a Bibliában nem találjuk, hanem az Alkoránumban és a Thalmudban . . . az én Istenem énnekem bizonyosság, hogy sem az Alkoránomot, sem pedig a Thalmudot nem olvastam . . .”⁷ És az is igaz, hogy bár ellenfelei szemzőgéből nézve, közel került a zsidó felfogás monoteizmusához, ugyanakkor a talmud szempontjai alapján nincs lényeges különbség unitarizmus és Méliusz vagy Károli trinizmus között. A másik oldalról viszont Dávidék számára úgy a hagyományos trinitás, mint a ceremonális zsidó talmudi vallásfejlődés helytelen alapokon nyugszik, mert lényegük a biblia kombinatív értelmezéséből fakad. Ezt jelzi kijelentve Károliékról „Tü Sidoknak unokái”, amely magába foglalja az erasmusi filológiai, dogmakritikai értékelést mindkét oldal irányába.⁸ Ennek alapján a háttérben sajátos kép bontakozik ki. A talmudi rabbinikus hagyomány és a klasszikus trinitás gondolata párhuzamot alkotnak, majd mellékvonalaikban találkoznak. Mert az előbbi — a hagyomány aprólékos módszerével — továbbfejleszté a bibliai szöveget és az így elért eredményeket az eredeti textussal azonos értékűnek hirdette. Ezt a lehetőséget ragadta meg a kabbalizmus, melynek irracionális, parttalan, kombinatív logikája a humanizmusban a krisztológia egyik kedvelt bizonyítéka lett.⁹ Így kerül át a reformációba, és Méliusz is alkalmazza pl. a héber *n* betű felbontásakor.¹⁰ Az antitrinitárius iránnyal azonban a fejlődés visszakanyarodik a szöveg naturalis értelmezéséhez. Ez a kritikai irány Lengyelországban éri el a csúcspontját, ahol kapcsolatba került a karaizmussal, kölcsönösen felismerve bizonyos érintkezési pontokat.

A zsidó irodalom belül a karaita mozgalom eredete a VIII. századra nyúlik vissza, újításuk a rabbanitákkal szemben, hogy a bibliai könyvek primer értelmezését tartják szem előtt, nem ismernek el más tekintélyt, és a rituális életben nem követnek semmiféle talmudi-rabbinikus szabályt. Ideológiájuk alátámasztására azonban elemzést műveltek a héber grammatikát, szövegfilológiát. Bár formailag nem váltak külön a zsidóság centrikus irányától, irodalmi síkon éles polémiát folytattak a rabbinikus hagyomány művelőivel.¹¹ A lengyel radikális reformáció nemcsak elméletileg, hanem a gyakorlatban is találkozott a karaizmussal. Számos kényes kritikai kérdésben közös álláspontot képviseltek, és ezek nyomai nemcsak Czechowitz, Paruta, Budny és mások műveiből mutathatók ki, de név szerint hivatkozik az ún. judaizán-sokra a század legjelesebb lengyel karaita szerzője, Jichak Troky is.¹² A karaita-unitárius

³ RMK I. 86. Eee ij, Hhhij lev. JAKAB ELEK: Dávid Ferenc emlékezete. Bp. 1879. 96. Schaeceus azt mondja, hogy Kálmáncsehi azért nem tudott ellentálni Dávid érveinek „mert ő felsőbb tudományos és nyelvi ismeretekkel nem bírt”. JAKAB: i. m. Jakob feltehetően itt is elfogult, bár Dávid e vita idején még lutheránus álláspontot képviselt.

⁴ RMK I. 86. Ziiij. lev.
⁵ NAGY BARNÁ: Méliusz Péter művei. = Második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 286. L. m. Méliusz másik megjegyzését RMK II. 91. „. . . Úgyhogy velünk szemben az eretnekek hibá próbáinak a héber és görög nyelv ürügyén kibúvót keresni, mondván, hogy a héber és a görög szöveg szerint így meg így van az igazság . . .” I. NAGY BARNÁ: i. m. 224.

⁶ RMK I. 76. 147. NAGY KÁROLYI BALÁZS: Károlyi Péter. = Második helvét stb. 499.
⁷ RMK I. 86. Hhh ij. lev.
⁸ I. m. Qq2. lev. GERÉZDI RABÁN: János Pannóniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 361.

⁹ BLAU, J. L.: The Christian interpretation of the Cabbala in the Renaissance. New York 1944.
¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: Mélius és Kálvyn stb. Cluj 1936. 26.

¹¹ Itt köszönöm meg SCHEIBER SÁNDOR értékes útbaigazításait, melyekkel itt és másutt segítségemre volt.
 — A rabbaniták obszcén legendáit összegyűjtötte a karaita SALMAN ben JERUCHIM: The Book of Wars of the God. New York 1934. Exegetikai irányukat I. BACHER, W.: Die jüdische Bibellexegese vom Anfange des zehnten bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. Trier 1892.

¹² WAYSBLUM, M.: Isaac of Troky and the Christian Controversy. Journal of Jew. Stud. III. 1952. 62—77.
 JICHÁK ben ÁBRAHÁM TROKY: חיוון אמניא. ed. D. Deutsch. Breslau, 1873. מצורף לזה שברויני זה כבר הרבה מחכמים הנקרא בלשונם בת אבוייט, ובה מרוציאנו ובה ארוינו החולקים על שתי הכתובים.. מרודים באחדות וסיתרים אמניא השיליש... כך מרשן צהוויין...” I. m. 86.

párhuzam szempontjából figyelemreméltó pl., hogy Czechowitz, akivel többször egyetért Troky, a rabbinita Jákob Belzicczel a talmud értékelése tárgyában irodalmi polémiaát folytat.¹³ Nicolas Paruta, aki személyesen is résztvett a magyar antitrinitáriusok küzdelmeiben, sőt éveken keresztül Erdélyben élt, ott is halt meg, Blandrata nagyenyedi házában 1581-ben, szintén helyet kapott Trokynál.¹⁴ Külön hangsúllyal említi a karaita szerző Simon Budnyt, mint akinek exegetikai eredményei közvetlenül hozzá kapcsolódnak.¹⁵ Ez utóbbi megállapítás már a hazai antitrinitárius fejlődés irányába mutat, figyelembe véve Budny sokoldalú kapcsolatait Erdéllyel.¹⁶ Így igen valószínű, hogy a Dávid által tervezett új unitárius bibliafordítás a Troky-Budny úton járt volna Glirius közreműködésével.¹⁷ A polémikus irodalomban Enyedi György híres munkája, az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*, amely a lengyel G. Pauli hatásától sem mentes, szerkezetileg párhuzamba állítható Troky említett munkájával.¹⁸ A bizonyosságok rendszerét tekintve is közel állnak egymáshoz, eltekintve a különböző műveltségtől, kifejezőmódtól, és nem utolsósorban a célkitűzéstől. Mindkettő-jüknél azonban az unitás-trinitás probléma köré csoportosulnak a polémiaiák, és ezen belül az alapkérdésnek tekinthető אלהים szó egyszám-többszám értelmezése a kiinduló pontjuk. Enyedi, aki az 1590-es évekre már kialakult és végső formát öltött unitárius szemléletet képviseli, így nyilatkozik: „Vannak olyan igék az melyek formájuk és terminációjuk miatt sokaságot jegyeznek, de azért hun egyet, hun sokat jegyeznek. Az minémű az Deákknál Liberorum egy magzatot, sok gyereket is jegyez. Vannak olyan igék is az melyek mind egy jegyző, mind sok jegyző formájukban csak egyet jelentenek: Akár azt mondják Jerosolyma, Jerosolymae egységnek jegyzésében, akár az mondjad Jerosolyma, Jerosolymorum sokaságnak jegyzésében, ugyancsak azon egy várost nevezed... Vannak olyan igék is az melyek noha in singularis numero az az egységnek számában csak egyet jegyeznek, de in pluralis numero az az sokaságnak számában mind egyet mind többet jelentenek az szülő ember akaratára szerint... Im már azért tudnunk kell, hogy ilyen az Sido ige Elohim az melyről most szólnak... ezen ígéről azt is eszedbe vedd, hogy noha az El csak egyet jegyez melyet netalán csak az egy Istennek tulajdonított az Írás, de az pluralis Elohim mind az igaz Istennek, mind az teremtettt állatoknak úgy mint embereknek és angyaloknak, hun egynek, hun soknak adatik... az kik pedig valami bizonyos regulákat gondoltanak, kik az Sidokat akarván mintha az ő nyelvükön szólni tanítani sok képpen megcsalhatkoztak. Mert vannak kik azt mondták, hogy ha ez ige absolute csak... az egy Istent jegyzi, teremtettt állatot soha sem. Mert noha úgy mondd Moses Elóhimnak mondatik, de nem egyáltalában, hanem a Pharaónak Elóhima... de ez a regula sok példakkal meghamisíttatik. Psal. 81. Az Bírák általában egynéhányszor Elóhimnak mondatnak, ezenképpen az Aranyborjú is... stb.”¹⁹ A Troky-féle bizonyítások: “העבירה, כי שם אלקים שותף להש' ולמלאכים ולשופטים... ואם יהיה שהשם אלקים הנאמר על הש' יהיה רומן על השילוש כדברי הנוצרים א"כ הם... כל אחד הנקרא בשם אלקים ויחייב שימצא בהם השילוש... מורה לזה כי שם אלק הוא שם נאמר בל' יחיד ואינו נאמר אלא על ש"י ולא על זולתו כמי שם אלקים... עם כן זה השם ר"ל שם אלק כוח" אמנות השילוש לפי דעת המשבשח מעיקרא אבל מה שהכתוב אומר אלקים בל' רבים על הבורא י"ח עם היותו אחד אחרת אמיתית הוא ל' תפארת ונדולה... בל' העבירה... בורא אלקים בל' יחיד... זה נאמר בל' תפארת על היותו מן אה"ם...”²⁰

Más, hasonló jellegű párhuzamok mellett, figyelmet érdemel Enyedinek a következő fejtegetése: „... azt mondják hogy ez ige Sidoul így hangzik BRA (ברא) az B Sidoul Beth jegyzi a Fiat mert Sidoul Fiu az Ben, osztán az R Sidoul Res jelenti a Lelket mert az Lélek Ruach, végezetre az A Sidoul Aleph az amely Atyát jegyzi mert Sidoul az Atya Ab. Hogy pedig ugyanezen dolgot itt is megláthass azoknak a Sido igéknek betűi kiknek ilyen a magyarázata, és lehet az Beth jegyez Belihát azaz Latrot, az Res jegyez Resit azaz Főt, Fejedelmet, az Aleph jegyez Atta azaz Te, amelyeteknek az értelme Te vagy a latrok fejedelme.”²¹

¹³ ROSENTHAL, J.: Marcin Czechowicz and Jakob Belzyce Arian-Jewish Encounters in 16th century Poland. *Am. Acad. for Jewish Research*. XXXIV. 1966. 77–95. TROKY: i. m. 86., 91., 131., 173., 250. stb.

¹⁴ BORBÉLY ISTVÁN: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 72. TROKY: i. m. 86.

¹⁵ BORBÉLY ISTVÁN: „שנתב החכם נכחול שישא בנפשו אשר חבר בלשון לטון באהדת הבורא י"ח” PIRNÁT: i. m. 203–204.

¹⁶ Budny zsidó kapcsolataihoz I. WILLIAMS, G. H.: *The Radical Reformation*. London 1962. 818. ALTBAUER, M. a Tárbc. XXXIV. 1965. 380–ban, I. m. BUDNY, Sz.: *O verzedzie Miecza uzywajacem* (1583). WYDAL: S. Kot. Varsava 1932. TROKY: i. m. 91., 106., 129., 189., 267., 300–301. stb.

¹⁷ BORBÉLY ISTVÁN: i. m. 89–90.

¹⁸ PIRNÁT ANTAL: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp. 1961. 130. JAKAB ELEK: i. m. 211. I. m. Fontes Rerum Transsylvanorum. III. Possevino Transylvania. Ed. A. VERESS. 104.

¹⁹ RMK II. 281. Thoroczka Máté magyar fordításában RMK I. 494. G. Paulival összeveti BORBÉLY: i. m. 22–24.

²⁰ RMK I. 494. 6. Enyedi héber nyelvtudásáról I. Hist. Ecclesiastica Transsylvano-Unitaria. 297. idézi JAKAB ELEK: *Enyedi György élete*. Ker. Magvető. XXV. 1890. 138.

²¹ TROKY: i. m. 78–79.

²² RMK I. 494. 13. Párhuzamát I. a korábban már említett Jakob Belzycznek tulajdonított széljegyzetben TROKY: i. m. 436.

A karaita-unitárius kapcsolatok főiránya mellett már a század hetvenes éveinek elején felbukkannak bizonyos szeparatista gondolatok, melyek ez idő szerint csak színezik az unitárius ideológiát, de csírájukban jelzik az erdélyi antitrinitarizmus későbbi belső ellentéteit. A Sommernek tulajdonított *Explicatio primi capituli Joannis*²², majd az 1572-ben kéziratban elkészült *Refutatio scripti Petri Caroli* egyrészt a trinitás dogmát vizsgálja és megállapítja, hogy azt Plátón követői a filozófiailag képzett, de héberül nem tudó pogányok fejlesztették ki.²³ Másrészt a primer exegézis mellé bevezeti a hittételek logikai elfogadhatóságának követelményét. Sommer ezzel rést nyitott az unitárius racionalizmus naturalista irányra számára, és egy új minőség szintjén ismét polgárjogot adott a bibliai tételek kombinatív vizsgálatának. Amennyiben külső elemektől — jelen esetben a logika törvényeitől — teszi függővé a hit alapjául szolgáló szöveg értelmezését. Paleologusnál ez az új-racionalizmusnak nevezhető motívum abban nyilvánul meg, hogy kertelés nélkül azonos értékűnek mondja a három világ-vallást, beleértve az általa Sámuelnek nevezett talmudista felfogást is.²⁴ Láttuk, hogy Dávid hevesen tiltakozik a talmud olvasásának vádjá ellen — Paleologus pedig türelemre int, még a zsidó szertartások vonatkozásában is, míg a hívők elhagyják azokat, felismerve lényegtelen voltukat.

További információt nyújt az antitrinitárius ideológián belül csírájában jelentkező újabb irány háttéréhez Theodor Schimbergnek — Sommer könyvét 1582-ben kiadó szerkesztőnek — egyik megjegyzése. Schimbergől nem tudunk többet mint amennyit *Epistolának* nevezett bevezetőjében elárul magáról.²⁵ Pírnát azonban már felfigyelt arra, hogy tanulmányait Kölnben végezte és erősen zsidózó.²⁶ Feltehető, hogy e motívumok nem függetlenek egymástól, különös tekintettel a kölni egyetem héber professzorára, Schimberg szavaival „*meo praeceptore in lingua sancta Joanno Isaaco Judeo baptisato . . .*”. Johannes Isaak a rabbinikus irodalom és exegézis védelmében lép fel az 1550-es évek végén Johannes Forsterral szemben. Forster hírhedt munkája, a *Dictionarium Hebraicum Novum* (Bázel 1557.), célul tűzte ki, hogy kizárja a rabbinikus kommentárokat a keresztény tudományból.²⁷ Isaak bebizonyítja, hogy Forster alapvető grammatikai hibákat tesz, rosszul értelmez szavakat, éppen mert nem használta a rabbinikus irodalom eredményeit. Egyik munkájának címlapján így szerepel véleménye: „*הייתי, Mediationes hebraicae . . . contra confusissimum Johannis Forsteri . . . Lexicon. Köln 1557*”. Isaak grammatikai és szövegfilológiai nézeteit Rasi, Ibn Ezra, Mose és Dávid Kimchi könyveiből kölcsönzi, és idéz más postbiblikus héber szerzőket is. Krisztológiaja viszont kimerül egy mondatban, amely lényegében nem teológiai, hanem grammatikai érdeklődésű.²⁸ Schimberg radikalizmusa mögött minden bizonnyal a tekintélyes kölni mester elvei állnak. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy éppen Forster magyar követői ellen írt könyvet rendez saját alá. Méliusz Forster tanítványa volt Wittenbergben²⁹ és utódjának, elvei örökösének nézeteit cáfolja az említett Schimberg-féle kiadvány. Az erdélyi antitrinitarizmusban az 1580-as évek közepén már önálló irányok jelentkeztek, melyek lépésről-lépésre haladtak tovább a kombinatív exegézis és teológia útján. Tájékoztatót kapunk magyar ebi-onitákról³⁰, Gerendi Jánosról már 1585 előtt feljegyezték, hogy szombatos,³¹ Eössi András 1587 körül kialakítja sajátos teológiáját. Eössi nem ismerte a héber bibliát³² és természetesen a talmudot sem. A neki tulajdonított vitairat igaznak tekinti az evangéliumokat, de sugalmazottnak csak a Jelenések könyvét. Az evangéliumok fontosságát pedig azzal indokolja, hogy azok olyan dolgokat közvetítenek, melyeket csak akkor tudhatna meg az ember, ha zsidóvá lenne és a talmudból tanulná meg, „minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert”.³³ Ugyanakkor az Eössi-féle teológia nem tévesztette szem elől Jézust sem, de magábarejítette azt a lehetőséget, hogy befogadja formai és tartalmi követelményeivel egyetemben a rabbinikus tételeket, melyekben elválaszthatatlanul együtt él a teológia a

²² A *Refutatio propositionum Petri Melii*. Gyulafehérvár 1568. melléklete.

²³ RMK III. 712a. 12, 23, 44, 102. Héber szedés 52–53. Kiadástörténetét I. SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: MKSzle. LXIII. 1957. 52.

²⁴ De discrimine Veteris et Novi Testamenti. 1572, De tribus gentibus. 1572. Paleologus értékelését I. PIRNÁT: i. m. 54–116. A talmudai kapcsolatban i. m. 103. és Rosenthal: i. m. 80–81.

²⁵ SAND, CH.: *Bibliotheca Antitrinitariorum*. Freistadt 1685. 86. szerint írt egy *De erroribus Trinitatis c.* munkát.

²⁶ PIRNÁT: i. m. 45.

²⁷ FÖRSTER, L.: *Johann Forster, ein Bild aus der Reformationszeit*. Zeitschr. f. hist. Theol. 1869. 210–283. GEIGER, L.: *Das Studium der hebräischen Sprache . . . Breslau 1870. 97–102.*

²⁸ GEIGER, L.: i. m. 136–139. *Perfectissima hebraea grammatica*. Köln 1557. 44.

²⁹ KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. = *Második helvét stb.* 116.

³⁰ PIRNÁT: i. m. 61. *Forrása Miscellanea Tigurina*. II. 1723. 220–221.

³¹ Magy. Prot. Egyháztört. Adattár. VIII. 1910. 158–160.

³² KOHN SÁMUEL: *A szombatosok stb.* Bp. 1890. 45.

³³ KOHN: i. m. 113, 115. *Vitairatát* I. Kér. Magvető. XXI. 1886. 6–20., 76–88., 142–152.

rituálékkal. Mert a rabbinikus hagyományt a biblia történeti könyveivel egyenértékűnek tekintette. Bogáthi Fazekas Miklós zsoltafordításában még csak rabbinikus magyarázatokat közvetít, de következetesen teszi ezt még a kritikus krisztológiai helyeken is.³⁴ Péchi Simon pedig már mindkét lábával rabbinikus talajon áll, bevezeti a szefárd ritusú machzort (ünnepi imakönyv), fordításokat készít talmudi-rabbinikus munkákból.³⁵ Ezek között található „A szent írás és szent törvény magyarázatjának 13 reguláiról és módjáról” című rövid fordítás. Kohn a következő megjegyzéssel regisztrálja: „Ez ... elnevezése azon 13 szabálynak, melyet rabbi Jismael állított fel a szentírás magyarázatára nézve: Péchi ezen szabályokat úgy amint a Szifrá elején állnak, egész terjedelmükben lefordította.”³⁶ Az alábbiakban kivonatossan közölt regulák adják Péchi bibliaértelmezési módszerét, illetve azt a forrást, amelyre visszavezethetők a Péchi által forgatott rabbinikus munkák exegetikai megállapításai. A 13 regula mindegyike két részből áll, maga a szabály és ezt követik a példák, Péchi itt-ott megjegyzéseket tesz.³⁷

„Az első regula ez: Mikor kisebbről nagyobbra jó okokat erősít ... pl. Num. 12/14 ... Az második regula amely ez: Mikor azon szók több helyekről azon egyenlő értelemben vetetnek ... pl. Deut. 14/1 ... Lev. 21/5 ... mindkét helyen azon szó כִּי־יָרֵחַ (!) ... a fejeken ne csináljatok erőszakkal való kopaszságot. (Mint a ház égésekor csinálják a törökök) ... Az harmadik regula mely ez: Mikor a jó értelem bizonyos csak egy helyről és egy írás bizonyosságából, vagy mikor a jó értelem két helyekről, és írások bizonyosságából erősítették ... pl. Exod. 12 ... Lev. 21 ... A negyedik regula mely ez: Mikor a közönségesről kiváltképpen való jó okokkal érttetetik, magyarázzatik valami ... pl. Lev. 1/1 ... Az ötödik regulára mely: Mikor kiváltképpen valókról a közönségesre hágván jó okokkal erősítették valami ... pl. Deut. 22/1 ... Deut. 22/3 ... A hatodik regulára mely: Mikor kettőztetvén a közönséges nagyobb dolgok, azok közibén és köztük magyarázzatik egy kiváltképpen való és azokat a közönségeseket magadtól nem ítéltetted tovább hanem a kifejezett és a magyarázat kiváltképpen való dologig ... pl. Lev. 5/6 ... Lev. 25/46 ... Az hetedik regulára mely ez: Mikoron a közönséges ugyan kétélven való világos értelmén melléje adatik a kiváltképpen való dolognak, vagy ellenben mikor a kiváltképpen való a közönségesnek ... pl. Num. 3/40 ... A nyolcadik regulára mely ez: Mikor valamely egy dolgot külön csak ő magát a közönségest azonféle dolgokból kiszakasztanak tanításnak okáért és annak mivoltját külön tanítják, mutogatják, az olyan dolog nem csak tulajdon magára nézve magyarázzatik, tanítatik, de az egész közönséges magához hasonló dolgokat mind ezen formán és módon valóknak és egy természetűeknek akarja tanítani és bizonyítani. Ezekre példa ... Lev. 20/1 ... Kilencedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dologtól különböző okokért, mely mind azonáltal természet szerént azon dologhoz való. Annak a kiszakasztott dolognak tanítása szokott lenni könnyebbitésnek és nem nehezítésnek okáért ... pl. Lev. 24/17 ... Deut. 19/4 ... Tizedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dolog beléven foglaltatva maga rendin való dolognak közönséges értelmében, de kiszakasztatik tanításnak okáért nevezet szerént bizonyos különböztető okokért mivel természet szerént is bizonyos különböztető nem afféle dologhoz való, oda sem illik, annak különvaló szakasztása tanításnak okáért néha könnyebbitésért néha nehezítésért is szokott lenni ... pl. Exod. 21/2 ... Deut. 15/12 ... Tizenegyedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dolog noha be volna foglaltatván azon féle dolgoknak közönséges értelmében, de kiszakasztatik és kirekesztetik tanulságnak okáért, valami nyomán történt és következtetett okokért melyek az állapot közben következének. Az olyan dolgot csak magadtól nem viheted sem állathatod le az előbbi közönséges állapotjára ... pl. Lev. 22/10 ... Tizenkettődik regula mely ez: Némely dolgok szoktanak magyaráztatni az előtt télyül megmutogatott igékből és az előljárt vagy járó textus materiájából, némely dolgok ismét magyaráztatnak az utána következő és utoljára megjelentendő számlálendő, magyarázandó igékből ennek első ágára példa ... Lev. 21/12 ... második ágára Lev. 15/5 ...

³⁴ KOHN: i. m. 140–155. A rabbinikus források formai alkalmazása már Székely Istvánnál kimutatható I. DÁN R.: Benczédi Székely István Zsoltafordításainak forrásaihoz. FK 1967. 151–156.

³⁵ Péchi Simon szombatos imádságsorozatának könyve. Közzéteszik GUTTMAN MIHÁLY–HARMOS SÁNDOR. Bp. 1914. KOHN: i. m.: 266–285.

³⁶ KOHN: i. m. 283. jegyzetben adja az eredeti héber címet. „מדות שהחיה נדרשה” ESZE TAMÁS volt szíves felhívni figyelmet arra, hogy az Orsz. Levéltárban egy Péchi kézirat másolatára bukkant. Ez a darab 1945 után került jelenlegi helyére, előtörténetét nem sikerült felderíteni, de bizonyos, hogy azonos azzal a példánnyal, amely Kohn kezében volt. — Kohn által megemlített Szifrá egyike azoknak a rabbinikus iratoknak, melyek a biblia szövegét kísérték, kibontották, értelmezték. A hagyományban Torát kóhánim címmel szokták említeni. Rábbi Akiba (i. u. I–II. század) iskolájának tanításait tartalmazza. Rábbi Jismael ben Elisa (i. u. II. század) tolaidékkal egészítette ki, melynek része a Péchi által lefordított módszertani anyag. Első kiadásai: Konstantinápoly 1505(?); Velence 1545; Konstantinápoly 1552.; Velence 1609. Jegyzetekkel ellátta M. FRIEDMANN. Breslau 1915.

³⁷ A kézirat jelzete: Országos Levéltár. 1526 utáni gyűjtemény (R. sectio) 1945 utáni növedék (R. 226)-607. sz.

Tizenharmadik regulára mely ez: Szokott néha találatni, hogy két különböző írások egymással teljességgel ellenkeznek és egyik a másikat rontani láttatik, mind addig míg harmadik írás bizonyosság jó elő közikben ki a kettőnek ellenkezését igaz valósággal szépen összegyululja és megegyezteteti... pl. Exod. 19/3... Exod. 20/22... Deut. 4/36...”

Péchi e regulák lefordításával tanúbizonyoságot tett azoknak alkalmazása mellett is. Ez pedig, amint a szöveg egyes kitételeiből is kiderül, nem csupán filológiai érvényű — néha könnyebbitésért, néha nehezítésért —, hanem a vallási gyakorlat szabályainak mércéje. A hazai antitrinitárius fejlődés ezzel a motívummal záródik, utolsó állomásaként a háttérből előlép, formai és tartalmi vonatkozásokban egyaránt, a postbiblikus rabbinikus szemlélet.

Dán Róbert

Földi János plágiumvádja

Miller Jakab Ferdinánd, a Széchényi könyvtár első igazgatója — akinek könyvtárosi tevékenysége nem mondható teljesen folt nélkülinek¹ — mint budai cenzor kora számos híres írójával, tudósával levelezett. Levelezése 18 kötetet foglal el az OSzK kéziratárában. Az alábbiakban közölni fogom az érdekesebbeket.

Földi János 1799-ben két levelet küldött a budai cenzornak. A polihisztor Miller ugyanis — bírálat végett — a tudós orvosnak küldte el ásványtanát.² Az élete alkonyán álló Földi ekkor már Hajdú kerületi főorvos,³ akit mint természettudóst külföldön is ismernek (az alábbi levélben is hivatkozik rá, hogy a jénai fizikai és ásványtani társaság tagja).

Az első levélben — huszonnyolc pontba foglalva, a lapszám és § megjelölésével — közli észrevételeit a szerzővel. Ugyanebben a levélben jelzi, hogy művének előszavát⁴ mellékelten elküldi Millernek; az utóirat azonban arról ad hírt, hogy erre már nem maradt ideje. Ez tehát a következő levélre vár.

Az első levél az OSzK kt. Quart. Lat. 781. sz. I. k., 161/a—164/b lapján, a második ugyanott a 165/a lapon található. Az elsőből a bevezető és befejező részt, a másodikat egész terjedelmében közlöm.

Viro Aestimatissimo Eruditissimo

Domino Jacobo de Miller AA. LL. et Philosophiae Doctori in J. co(mi)t(a)tu Bihariensi Tabulae Judicariae Assessorii Societatis Hungarico Transilvanicae Membro, in Regia Academia Magno-Váradensi Facultatis Juridicae Pro-seniori, Historiae Universalis et Statisticae P. P. O. et Librorum Revisori Regio,

Joannes Földi

Med. Dr. Ind. Districtus Librorum Oppidorum Hajdonicalium Phisicus Ordianarius, Societatis Physicae Jenensis, et Mineralis itidem Jenensis commembrum

S.

— Litteras Tuas mihi longe honorificentissimas, una cum Manuscripto *Introductionis* Tuae in Regnum Minerale Hungariae et Transsilvaniae submissas, paucos ante dies laetus et gratus accepi. Relegere Manuscriptum istud sacerrimi illico duxi esse officii. Et qui iudicio meo qualicumque Opusculum istud substernere dignatus es; hoc quoque perfungi me officio, muneri mei esse putavi, ut id paucillis his ordinibus, bona Tua Venia, et sinceri mei candoris integritate Tibi declararem. Egregie sane Tu patrias, et loca nativa Corporum Mineralium tam Hungariae, quam et Transsilvaniae in hoc Libello connotas; neque scriptorem quemquam tam insigniter et copiose, ea, praecise ad haec Regna designantem hactenus mihi reperisse contigit: unde multum profecto exteris ad notitiam productorum Regni Hungariae et Transsilvaniae Libellum hunc collaturum, nullus dubito; eoque intuitu, Jenensibus eundem Eruditis subministrari et mereri iudico, et gratissimum, acceptissimumque fore spero.

Verum, concepta ex probata satis Tua erga me humanitate fiducia, nonnulla, nec forte inutilia, amicissime et candissime in aurem Tibi suggerenda habeo. [A kézirat itt hiányos Pau-

¹ V. WINDISCH ÉVA: Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó éve és az Országos Széchényi könyvtár. Bp. 1958. 349–368. (Klny. az OSzK évkönyvéből.)

² A szóban forgó munka tudomásom szerint nem jelent meg. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és művei. VIII. 1415–1423.

³ MIXICH LAJOS: Földi János. Bp. 1905. 11.

⁴ Lehetséges, hogy az 1801-ben megjelent állattanáról van szó. (Természeti história a Linné systémája szerint. I. csomó. Az állatok országa. Pozsony 1801. vő. SZINNYEI: i. m., III. 681.)